

Pažitná, Bernadette

Ikonická triáda škodcu v slovenskej verzii rozprávkového typu ATU 301

Slavica litteraria. 2022, vol. 25, iss. 2, pp. 83-98

ISSN 1212-1509 (print); ISSN 2336-4491 (online)

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/SL2022-2-6>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/digilib.77307>

License: [CC BY-SA 4.0 International](#)

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20230122

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Ikonická triáda škodcu v slovenskej verzii rozprávkového typu ATU 301

Bernadette Pažitná (Nitra)

Abstrakt

Štúdiá sa zacieluje na tematologicko-komparatívnu analýzu aktanta s funkciou škodcu (Propp) v arcinaratívoch, a to ako jedného z ústredných činiteľov existenciálnej problémovej situácie (de facto „strojcu“ problémovosti), ktorá predstavuje generálnu tému tzv. sujetového umenia (Mukařovský). Materiálovým východiskom je slovenská ľudová rozprávka *Lomidrevo alebo Valibuk* zo zbierky P. Dobšinského, ktorá podľa Aarneho-Thompsonovho-Utherovho medzinárodného katalógu patrí do rozprávkového typu ATU 301. Zámerom je podrobná rekognoskácia troch rôznorodých stvárnení postavy škodcu, potvrdenie archetypálnej podstaty tejto figúry a poukázanie na jej zásadnú funkciu v sujete predovšetkým z literárnoteoretického hľadiska s rôznymi interdisciplinárnymi presahmi.

Kľúčové slová

škodca; čarovná rozprávka; arcinaratív; rozprávkový typ ATU 301; Dobšinský; archetyp

Abstract

Iconic Triad of a Villain in the Slovak Version of ATU 301 Folktale Type

The study focuses on a thematological-comparative analysis of an actant with a function of a villain (Propp) in archnarratives, i.e. as one of the central figures of an existential problematic situation (de facto the „maker“ of the problems), which represents a general theme of the so-called sujet art (Mukařovský). The material base is the Slovak folktale *Lomidrevo* or *Valibuk* from the collection of P. Dobšinský which, according to Aarne-Thompson-Uther Index, is of the ATU 301 folktale type. Given research aims to investigate three different portrayals of a villain in detail, acknowledge the archetypal essence of this figure and emphasize his crucial function in sujet from literary-theoretical point of view with other interdisciplinary connections.

Key words

villain; magic fairytale; archnarrative; ATU 301 folktale type; Dobšinský; archetype

Štúdiá vznikla v rámci projektu APVV-17-0026 *Tematologická interpretácia, analýza a systemizácia arcinaratívov ako semiotických modelov životného sveta a existenciálnych stratégií.*

Čarovné rozprávky tematizujú dobrodružný príbeh, v ktorom je implicitne, ale veľmi hutne a presne obsiahnutá archetypálna výpoveď.¹ Súčasťou tejto archetypálnosti rozprávok, ako aj mýtov či iných arcinaratívov,² je ich predispozícia poukázať na odvekú ľudskú skúsenosť s rôznorodými prejavmi zla. „*Pohádky mají svou zvláštní čistotnost i ve zlu [...] pěstují zlo samoučelně a téměř z principu. Tento princip zla můžete chápat jako pohádkovou variantu metafyzické víry v zlé bohy, ďáblы a podobné personifikace záporu [...]. Je to prostě psychologický zákon, který najdete v životě jednotlivců i národů; je potřeba soustředit všechno zlé, vše, čeho se bojíme, čemu nedůvěřujeme a co nenávidíme, na nositele pokud možno určité a izolované.*“³ Zlo má preto v klasických čarovných naratívoch zvyčajne personifikovanú podobu a znázorňuje sa prostredníctvom najrôznejších ľudských, zvieracích či antropomorfných bytostí. Najčastejšie sa však projektuje do démonických nadprirodzených postáv, ako sú draci, čerti, čarodejnice, ježibaby, obri atď. Rozprávkový hrdina dostáva za úlohu zápasíť s týmito silami zla a definitívne ich poraziť. Funkcia hrdinu (hrdinstva) v tomto type naratívu sa stáva významotvornou len vtedy, keď sa postaví do protikladu s kontrastným systémom, ktorý reprezentuje postava škodcu – nositeľa a vykonávateľa zla.

Postave škodcu sa doposiaľ vo výskume venovala iba parciálna pozornosť, a to prevažne vo vzťahu k univerzálnemu výkladu arcinaratívov. Výskumom tohto typu postavy v čarovných rozprávkach sa zaoberali najmä ruský formalista Vladimír Propp vo svojej práci *Morfológia rozprávky* (1928) či slovenský literárny vedec Viliam Marčok v práci *O ľudovej próze* (1978). Významný prínos zaranamujeme aj v prácach českej literárnej teoretičky Daniely Hodrovej (*Proměny subjektu, svazek 2*, 1994) a takisto slovenského literárneho vedca Petra Milčáka (*Postava a jej kompetencie v rozprávkovom texte*, 2006), ktorí vo svojich výskumoch nahliadali na literárnu postavu ako takú. S konkrétnymi figurálnymi manifestáciami kľúčovej postavy škodcu sa stretávame v prácach amerického slavistu a literárneho teoretika Andreea Johnsa (*Baba Yaga: The Ambiguous Mother and Witch of the Russian Folktale*, 2004), nemeckého folkloristu Lutza Röhricha (*Drache, Drachenkampf, Drachentöter*. In: *Enzyklopädie des Märchens 3*) a čiastočne i vo výskume slovenskej literárnej teoretičky Evy Pršovej (*Mytologické aspekty klamstva a pravdy v slovenskej ľudovej a autorskej rozprávke*, 2016).

Vybraný rozprávkový typ ATU 301 *Princezná v podzemí* je podľa českého folkloristu Oldřicha Sirovátka mimoriadne rozšírený a obľúbený v slovenskej, českej i európskej tradícii,⁴ o čom svedčí súpis dvadsiatich slovenských verzií českého slavistu Jiřího Polívku,⁵ dvadsaťpäť záznamov u Václava Tilleho,⁶ ako aj početný zoznam variantov v komentároch nemeckého folkloristu Johanna Bolta a Jiřího Polívku k rozprávkam bratov

1 FRANZ, Marie-Louise von: *Psychologický výklad pohádek*. Praha: Portál, 1998, s. 15.

2 ČECHOVÁ, Mariana: *Arcinaratív/arcitext*. Litikon 2, 2017, č. 1, s. 278.

3 ČAPEK, Karel: *Marsyas čili na okraji literatury*. Praha: Československý spisovatel, 1971, s. 120–121.

4 SIROVÁTKA, Oldřich: *K poměru slovenské a české pohádkové tradice (Nad variantmi pohádky Princezny v podzemí – AT 301)*. Slovenský národopis 14, č. 3, 1966, s. 363.

5 POLÍVKA, Jiří: *Súpis slovenských rozprávok*. Turčiansky sv. Martin: Matica slovenská, 1923, s. 263–335.

6 TILLE, Václav: *Súpis českých pohádek*. Praha: Česká akademie věd a umění, 1934, s. 387–437.

Grimmovcov.⁷ Táto rozprávková látka sa ako celok ustálila veľmi neskoro (18. stor.), jej vznik možno predpokladať v širšom časovom rozpätí od roku 300 pred n.l. až po rok 1500. Folkloristi ho preto považujú za akýsi „novotvar“. Nasvedčuje tomu veľké množstvo zápisov odvšadiaľ z Európy i z mimoeurópskych krajín, predovšetkým z rôznych častí Ameriky. Rozsiahla popularita však „nemusí byť vždy dokladom toho, že príbehová látka je v ústnom podaní po stáročia zakotvená, naopak, mohla sa stať obľúbenou v dobe, keď sa začalo pristupovať k zberateľskej činnosti v dnešnom slova zmysle, práve preto, že ako nóvum upútala na seba pozornosť“.⁸ Vieme ale s určitosťou doložiť, že táto príbehová látka sa inšpirovala mnohými starobylými motívami a prvkami (napr. epizódu, v ktorej hrdinu spúšťa jeho spoločník do podzemnej diery, rozpráva už grécky mýtograf Konon v 1. stor. pred n.l.).

Pohnútkou škodcu, hlavného protivníka rozprávkového hrdinu, jeho negatívneho protivníka, odporcu a súperu, je narušiť pokoj, zapríčiniť škodu, ujmu či nešťastie.⁹ Formy zápasu hrdinu a škodcu sú rozmanité, od pomerne neškodných až po snahu zabiť svojho súperu. Škodca na to často využíva lesť a niekedy ho hrdina považuje za priateľa, pomocníka či darcu. Keďže ide o postavu s jednoznačne negatívnym charakterom, v súlade s logikou a hodnotovo-morálnymi normatívmi rozprávok musí byť hrdinom porazená a jej ďalšie škodenie jej musí byť znemožnené. Postava škodcu je v rozprávkovom sujete nenahraditeľná. Spolu s postavou hrdinu sa podieľa na konštitučnej antitíze „dobro – zlo“, ktorá je hybnou silou rozprávok a sujetového umenia vôbec. Rovnako dôležité postavenie má škodca aj z hľadiska tematologického, pretože ide o absolútne fundamentálny fenomén a významný figurálny archetyp. Ako stabilná súčasť rozprávkovej kompozície má síce invariantný charakter (plní funkciu hrdinového protivníka), ale zároveň rôznovárne podoby, ktoré sa v jednotlivých čarovných rozprávkach odvíjajú od kultúrnoareálových osobitostí toho-ktorého spoločenstva.

Modifikačná varieta postavy škodcu sa príkladne preukazuje aj v jednom z najrozsiahlejších a najznámejších príbehov slovenského zberateľa Pavla Dobšinského *Lomidrevo alebo Valíbuk*. Ide o autorsky štylizovaný model, ktorý je považovaný za „najvýrečnejší príklad úsilia o vytvorenie národnoreprezentatívneho variantu“.¹⁰ Slovenská literárna vedkyňa Jana Pácalová vo svojich prácach *Metamorfózy rozprávky* (2010) a *Codexy tisovské: K prameňom slovenských rozprávok* (2015) upozorňuje na to, že rozprávky v súčasnosti jestvujú ako autorsky upravené texty,¹¹ pričom výnimkou nie je ani východiskový text nášho výskumu.

V tomto naratívne je funkcia škodcu zastúpená až tromi typmi postáv: drakom, piadimúžikom a hrdinovými spoločníkmi. Uvedená ikonická triáda potvrdzuje, že táto postava zodpovedá variabilne tvarovanej figúre, avšak s konštantnou funkciou, ktorú zohráva v deji. Hoci Dobšinského rozprávka významne rezonuje v našom (slovenskom a českom) kultúrnom povedomí, pripomeňme si ju prostredníctvom sujetovej osnovy:

7 BOLTE, Johannes – POLÍVKA, Jiří: *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen*. Leipzig: Dietrich Verlag, 1915, s. 297–318.

8 *Slovenské ľudové rozprávky* 3. Ed. Viera Gašparíková. Bratislava: Veda, 2004, s. 628.

9 PROPP, V. J.: *Morfologie pohádky a jiné studie*. Jinočany: H&H, 2008, s. 37.

10 LEŠČÁK, Milan: *O asimilácii folklórnej a literárnej komunikácie*. Bratislava: Prebudená pieseň, 2001, s. 133.

11 PÁCALOVÁ, Jana: *Codexy tisovské: K prameňom slovenských rozprávok*. Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava Slovenskej akadémie vied, 2015, s. 10.

1. Deväťdesiatročná žena porodí neobyčajne silného syna Lomidreva.
2. Lomidrevo ochádza do sveta a cestou stretne Valivrcha a Miesižezeza.
3. Tí s Lomidrevom najskôr zápasia, potom sa spriatelí a spoločne sa vydajú do sveta.
4. Prídu do mesta, kde sa dozvedia, že kráľove tri dcéry uniesli draci, a rozhodnú sa ich nájsť a oslobodiť.
5. Prídu do domčeka na lúke, v ktorom sa usadia.
6. V domčeku býva Laktibrada, ktorý ľstivo napadne Valivrcha a Miesižezeza.
7. Lomidrevo nepodľahne Laktibradovi a pripraví ho o jeho dlhú bradu.
8. Laktibrada nevoľky ukáže Lomidrevovi cestu do podzemia, kde sa nachádzajú princezné.
9. Lomidrevo v podzemí zápasí s tromi drakmi a oslobodí princezné.
10. Valivrch a Miesižezezo zradia Lomidreva a vezmú mu princezné.
11. Lomidrevovi pomôže knochta-vták, ktorý ho vynesie z podzemia.
12. Lomidrevo sa vracia do kráľovstva za najmladšou princeznou, splní jej úlohu a ona ho spozná.
13. Lomidrevo odpustí Valivrchovi a Miesižezezovi.
14. Lomidrevo sa žení a stáva sa kráľom.

Rozprávka na základe kľúčového motívu hľadania a oslobodzovania princezien patrí podľa Aarneho-Thompsonovho-Utherovho (skrátene ATU) medzinárodného katalógu rozprávkových typov do typu s indexovým označením 301 *Princezné v podzemí* (*The Three Stolen Princesses*) podobne, ako jej český variant *Neohrožený Mikeš* zo zbierky Boženy Němcovej, v ktorom vystupuje postava škodcu v troch totožných podobách. Rozprávkový typ 301 podľa ATU klasifikácie zahŕňa tri varianty s istými introdukčnými odchýlkami. Slovenskú a českú verziu rozprávky radíme k tretiemu z nich, ktorý ATU katalóg charakterizuje takto: Zázračne zrodené dieťa vyrastie na mládenca s výnimočne veľkou silou. Vydá sa na dobrodružnú cestu (za šťastím) a stretne dvoch budúcich spoločníkov s mimoriadnymi schopnosťami. Keď si spoločne pripravujú jedlo, malý mužíček (trpaslík, diabol alebo obor) im prekazí plány – fyzicky napadne toho, kto pripravuje pokrm, a všetko uvarené jedlo zje. Hrdina je jediný, kto dokáže tohto mužíčka poraziť a potrestať. Mužíček hrdinovi a jeho spoločníkom následne ukáže cestu a vchod do podsvetia.¹² Ostatné dva varianty rozprávkového typu ATU 301 sa od tohto tretieho variantu líšia: V poradí prvý variant zastupuje takú sujetovú introdukciu, kde sám kráľ uväzní svoje dcéry do podsvetia stráženého drakom a traja bratia sa ich vyberú hľadať. Druhý variant sa vzťahuje na príbehy, kde netvor (napr. drak, had) ukradne z kráľovskej záhrady zlaté jablká a traja bratia sa za ním vydajú po krvavých stopách. Napriek vstupnej rôznorodosti sa všetky tri varianty v akčnej fáze deja spájajú do invariantnej podoby:

1. Traja spoločníci sa na ceste dostanú k nejakému objektu/bydliu (studňa, jaskyňa, chalúpka), kde hrdina čelí netvorovi a vyslobodzuje princezné.
2. Princezné hrdinovi dávajú dar.
3. Spoločníci hrdinu opustia a prinútenia princezné vyhlásiť ich za osloboditeľov.

12 UThER, Hans-Jörg: *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography*. Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia, 2004, s. 177.

4. Hrdina sa však (napr. prostredníctvom vtáka, ktorého musí nakrmiť vlastným mäsom) dostane späť do ľudského sveta.
5. Vráti sa k princeznám a tie ho spoznajú na základe ich daru.
6. Zrada spoločníkov je potrestaná.
7. Hrdina sa ožení s najmladšou princeznou a stáva sa kráľom.

Túto naratívnu schému obsahuje aj slovenská rozprávka *Lomidrevo alebo Valibuk*. Okrem bohato zastúpenej vzorky antagonistických postáv, ktorá primárne motivovala náš výber, príbeh o Lomidrevovi nemenej vyniká práve svojím sujetom typologicky zodpovedajúcim obľúbenej a výrazne rozšírenej látke ATU 301 *Princezné v podzemí*. Ide o fabulačne najrozvetvenejší príbeh celej Dobšinského zbierky variovanej prostredníctvom rôznych motívov. Táto rozprávka bola navyše považovaná za predobraz prastarého národného hrdinského eposu,¹³ čím nadobúda nevšedné postavenie v rámci slovenskej literatúry.

Podľa ATU klasifikácie pri určenom rozprávkovom type pravidelne dochádza k jeho prekryvaniu s jedným, alebo dokonca s viacerými inými rozprávkovými typmi súčasne. Najčastejšie ide o tie typy, ktoré uvádzame podľa ich katalógových anglických názvov: 300 *The dragon slayer*; 302 *The ogre's (devil's) heart in the egg*; 313 *The girl as helper in the hero's flight*; 400 *The man on a quest for his lost wife*; 550 *Search for the golden bird*; 650A *Strong John*. Okrem uvedených typov nachádzame súvis typu 301 aj s niekoľkými ďalšími typmi: 303 *The twins or blood-brothers*; 304 *The Hunter*; 506 *The rescued Princess*; 1060 *Squeezing the (supposed) stone*; 1115 *Attempted murder with hatchet* atď.¹⁴

V prípade Dobšinského rozprávky rovnako dochádza ku kontaminácii s uvedenými rozprávkovými typmi, napríklad s motivickými látkami ATU 300, 650A či 506. Túto tézu potvrdzuje aj slovenská folkloristka Viera Gašpariková, a to v rámci národnej, teda slovenskej klasifikácie. Gašpariková poukazuje na to, že v rozprávkach priradených k motívickej látke 301 *Princezné v podzemí* dochádza k prelínaniu viacerých látok.¹⁵ Rozprávku *Lomidrevo alebo Valibuk* prepája s redakciou 301B *O druhoch s nadprirodzenými schopnosťami*, a tiež s látkou 650A *O silnom sluhovi*. Popri usúvzťažnení látok 301 a 650A upozorňuje, že v tomto prípade nejde iba o kombináciu, ale o vznik samostatnej redakcie 301C. Ako príklad afinity redakcií 301B a 650A uvádza slovenskú rozprávku *O Bobovom Jankovi*. K rozprávkam typu 301 na základe Gašparikovej klasifikácie môžeme priradiť ďalšie slovenské rozprávky: *Tri zakliate panny*, *O Jankovi Palčekovi* či *O jednom kráľovi*. Rozprávka *O Bobovom Jankovi* modifikuje Lomidrevov príbeh: malý, ale silný Janko sa vyberie do sveta, kde stretne dvoch spoločníkov Lomidreva a Mútivodu, s ktorými ide hľadať kráľove dcéry. Po ceste natrafia na Loktibradu, ktorý im ukáže cestu k princeznám. Janko bojuje so šarkanmi a oslobodzuje princezné. Rozprávka sa končí Jankovou svadbou a získaním trónu. Ako vidíme, naratívna štruktúra rozprávky je totožná.

13 LEŠČÁK, Milan: *O asimilácii folklórnej a literárnej komunikácie*. Bratislava: Prebudená pieseň, 2001, s. 133.

14 Tamže, s. 177.

15 *Slovenské ľudové rozprávky 3*. Ed. Viera Gašpariková. Bratislava: Veda, 2004, s. 526.

Východiskom klasifikácie slovenských čarovných rozprávok je podľa Viliama Marčoka „*povaha a rozsah škodcovstva a nedostač,*“¹⁶ ktoré hrdina svojím konaním odstraňuje. Na tomto základe Marčok rozlišuje tri skupiny slovenských čarovných rozprávok, v ktorých má škodcovstvo: 1. archaickú (mytologickú) povahu /spôsobujú ho prírodné sily – zmiznutie slnka, zničenie úrody ap./, 2. spoločenskú (nepriřuzenskú) povahu a 3. prířuzenskú povahu. Naratív *Lomidrevo alebo Valibuk* zaraďuje do druhej skupiny, pre ktorú sú príznačné základné motivické segmenty ako „*získavanie neviest z nepozemskej alebo cudzej krajiny*“, „*oslobodzovania miest a krajín spod moci drakov, ježibáb a čarodejníkov*“ a pod. Odstraňovanie škodcovstiev tohto typu sa spravidla stvárňuje ako zápas hrdinu s nepriateľom. Túto skupinu čarovných rozprávok literárny vedec označuje aj ako *hrdinskú*.¹⁷ Okrem nami analyzovaného príbehu sem napríklad patria i slovenské rozprávky *Popolvár najväčší na svete* či *Zakliata hora*. Podľa rozvinutejšej systemizácie hrdinských čarovných rozprávok sa naratív *Lomidrevo alebo Valibuk* osobitne zaraďuje aj medzi tzv. *drakobijské* rozprávky a rozprávky *o získaní neviest*.¹⁸

V Dobšinského rozprávke je funkcia škodcu rozdelená medzi štyri postavy: draka, piadimuzíka Laktibradu a dvoch hrdinových spoločníkov Miesižezeľa a Valivrcha. K zmnoženiu počtu postáv plniacich tú istú funkciu dochádza akiste preto, že naratív má dobrodružno-výpravny charakter a jeden protivník by nestačil. Aj pre rôznorodú akciu tieto postavy do deja vstupujú v rôznych častiach a intervaloch, čo iba potvrdzuje, že vo vybranej rozprávke (a v čarovných naratívoch všeobecne) sa vyskytuje široká škála odlišných typov škodcov. Podľa proppovskej morfológie rozprávky plnia niektoré z nich v príbehu viacero funkcií. Miesižezeľ a Valivrch najskôr vystupujú ako hrdinovi spoločníci na ceste a neskôr ako škodcovia, resp. falošní hrdinovia. Ich účinkovanie v deji spôsobuje momenty zvratu a protikladnosti: falošný hrdina sa spočiatku tvári voči hrdinovi priateľsky („*Ale zato sa nepohnevali, lež sa dali do kamarátstva*“¹⁹), potom však zneužije jeho priazeň („[...] *tí [Valivrch a Miesižezeľ] by ma mohli zradit!*“ *Keď povraz dolu priletel, [Lomidrevo] nepriviazal naň seba, ale jednu veličiznú skalu, tú im dal hore ľahať [...]. Tí dvaja tú skalu dobre vyše polovice vytiahli a potom povraz odrezali*“²⁰). Falošní hrdinovia tu slúžia ako prostriedok dramatizácie priamočiara vedenej sujetovej línie. Za falošných hrdinov ich považujeme kvôli ich závistlivosti, vypočítavosti, sebeckosti, zákernosti a zrade voči hrdinovi, keď ho ako domnelí priatelia opustia a pred kráľom sa neprávom vydávajú za osloboditeľov princezien. Kvôli ich negatívnym atribútom a snahe zbaviť sa hrdinu patria aj do okruhu konania škodcu, aj keď s Lomidrevom nemajú priamy konflikt a nepodstupujú s ním žiadny boj. Obdobne je zobrazená aj postava Laktibradu, ktorá v sujete vystupuje v opačnom garde – sprvu sa správa k hrdinovi nepriateľsky a ľstivo, ale napokon mu nevoľky pomôže nájsť unesené princezné. Laktibrada patrí do okruhu konania darcu, pomocníka i škodcu. Lomidrevo nedobrovoľne získava od Laktibradu bradu ako magický prostrie-

16 MARČOK, Viliam: *O ľudovej próze*. Bratislava: Mladé letá, 1978, s. 52.

17 Tamže, s. 52–53.

18 Tamže, s. 53.

19 DOBŠINSKÝ, Pavol: *Zakliata hora*. Bratislava: Tatran, 1990, s. 57.

20 Tamže, s. 71.

dok, ktorý piadimužika odzbrojí a donúti priviesť hrdinu na miesto, kde sa skrývajú princezné. Zvrat v konaní postáv však neodráža transformáciu ich charakteru, ale len poukazuje na dočasný rozpor medzi vonkajšími prejavmi postavy (priateľstvo, nepriateľstvo) a jej skutočnými kvalitami (zradnosť hrdinového spoločníka/ zákernosť falošného hrdinu, pomoc od darcu). Drak má v príbehu jasne definovanú negatívnu úlohu – unáša princezné, väzní ich a zápasí o život s Lomidrevom – takže podľa Proppovej morfológie rozprávky patrí len do okruhu konania postavy škodcu.

Rozprávač v introdukcii príbehu predznačuje neobyčajnosť budúceho hrdinu a podáva obraz o tom, ako okolnosti narodenia determinujú jeho charakter a vývoj: „*Bola raz jedna žena [...] Tá v deväťdesiatom roku porodila syna. Hneď po narodení sa ani matka, ani otec nemohli dosť prenačudovať na tom neobyčajnom veľkom a mocnom dieťati. [...] Lebo pamätníka nebolo, aby dakde dáka žena také dieťa bola porodila.*“²¹ Lomidrevo vyniká robustným, energickým a pevným somatotypom a na základe tohto významného aspektu dostáva meno, ktoré explicitne manifestuje jeho zovňajšok a schopnosti: „*Toto dieťa je neobyčajne veľké, dajte mu teda aj neobyčajné meno... budeme ho volať Lomidrevo.*“²² Lomidreva ako hrdinu jeho nadpriemerná sila predestinuje na víťazný boj s hlavným škodcom. Čím sú hrdinove vlastnosti ohromnejšie a činy hrdinskejšie, tým väčší je predpoklad, že škodca, hrdinov nepriateľ, bude rovnako mocný a schopný zničiť hrdinu a ostatných aktérov. Rozprávač tu súčasne nepriamo poukazuje na pokojný a bezproblémový život protagonistu a jeho rodiny. Počiatočná idylická predstava rodinného života (tzv. „predzápletkové šťastie“) vytvára kontrast k nasledujúcim udalostiam a pohrome v kráľovskej rodine. Medzi vstupnou situáciou a nastupujúcimi dejovými prvkami-funkciami tak vzniká (pre rozprávku typický) sujetotvorný vzťah modelovaný opozíciou šťastie – nešťastie.

Lomidrevo sa vydáva na dobrodružnú výpravu a na jej počiatku stretáva prvý typ škodcu: „*Ide, ide, kým ide; príde k jednému chlapovi, čo vrchy váľal a z jedného miesta na druhé prenášal. Ten Lomidrevovi hneď jeden vrch do cesty zavalil, aby nemohol prejsť.*“²³ Lomidrevo sa s Valivrchom ihneď púšťa do fyzického zápasu, víťazí nad ním a spriateli sa s ním. Rovnakým spôsobom sa zoznamuje i s Miesiželezom. Valivrch a Miesiželezo sa stávajú Lomidrevovými spoločníkmi a priateľmi.

V jednotlivých českých a slovenských verziách rozprávky sa mená postáv s totožnou funkciou a charakterom mierne odlišujú. Vo verzii slovenského básnika Eugena Špárnensisa s názvom *O Valibukovi* hrdina stretáva Hužvára so psom Dunčom a Studňjara so psom Strežkom. Vo verzii *Valibuk* spracovanej Boženou Němcovou tieto postavy vystupujú pod menami Skalymej a Železomej, inde zas ako Méjskala, Mějželezo a Mějolovo.²⁴ Rozprávač pomocou kompozitných mien postáv – Miesiželezo, Valivrch, Lomidrevo – vystihuje ich výnimočné dispozície. Nomina propria sú v rozprávkovom svete zhustenou charakteristikou alebo opisom hlavných či inak dôležitých postáv. Ich meno vystihuje buď charakteristickú schopnosť (Lomidrevo, Valivrch, Miesiželezo, Nebojsa, ded Vševed

21 Tamže, s. 56.

22 Tamže.

23 Tamže, s. 57.

24 POLÍVKA, Jirí: *Súpis slovenských rozprávok: Sväzok I.* Turčiansky Sv. Martin: Matica slovenská s podporou Českej akadémie vied a umění, 1923, s. 275–279.

atď.), alebo najvýraznejšiu vlastnosť zovňajška (Laktibrada, Červeňkráľ, Zlatovláska atď.). Podľa Daniely Hodrovej je meno postavy individualizujúci a zľudšťujúci prvok, ktorý sa podieľa na výrazovej zložke postavy ako znaku.²⁵ Prvá plnovýznamová časť kompozita vo forme slovesných tvarov miesi-, vali-, lomí- vyjadruje fyzicky veľmi namáhavú a nepríjemnú činnosť (lámať – „násilným ohnutím deliť“, valiť – „zhadzovať niečo“, „rúcať“), ktorá sa s druhou, predmetovou časťou označenia postáv spája s nadprirodzeným ovládaním obrovských, ťažkých, nepoddajných prírodných zložiek zemskeho telesa (-železo, -drevo, -vrch ako vyvýšenina veľkých rozmerov). Rozprávač nazýva Valivrchu „chlapom, čo vrchy váľa“ a hoci jeho výzor bližšie nešpecifikuje, jasne definuje jeho podstatu. Podobne semiotizuje aj postavy Miesiželeza ako „človeka, čo železo v rukách miesi“ a Lomidreva ako „neobyčajného, veľkého a mocného“.²⁶ Všetci traja sa prostredníctvom príznakovej staroepickej hyperbolizácie vyznačujú kolosálnou veľkosťou, gigantickou silou a vďaka tomu i nebezpečnou energiou, ktorá ich vyčleňuje z obyčajného človečenstva. V tomto zmysle sú si všetci rovnocenní.

Rozprávač po stretnutí hrdinu so spoločníkmi situuje ďalšiu dejovú sekvenciu do nového priestoru ovplyvneného škodcovskou činnosťou: „Prídu raz do jedného mesta. To bolo celé čiernym súknom obtiahnuté.“²⁷ Tu sa hrdina dostáva k dôležitej správe: „Povedajú dajedni, že svojimi očami videli, keď traja draci pribehli a preč ich [princeznú] uniesli. To nik nevie, kde sú teraz, len to vravia, že ich všetky tri tí draci do jednej diery vtiahli a dnu pod zem sa pustili s nimi.“²⁸ Vo verzii zapísanej slovenským filológom Samom Czambelom princeznú unesie Laktibrada a predá ich podzemnému drakovi. V českej verzii rozprávky *Tři dcery princezny* zmizli, pretože ich zakliala čarodejnica, v rozprávke *Zlatý prsten* ich preklial ľud a vo verzii s názvom *O třích zakljátích pannách* ich v hneve prekliala vlastná matka.²⁹

Hrdina opúšťa mesto, putuje do hôr a dostane sa do lesa – na miesto, kde sa kráľove dcéry stratili. Les a jemu podobné miesta sú v tomto prípade žánrovo predurčené na významný dejový zvrat. Ak hrdina v rozprávke vstúpi do lesa, niet pochyb, že ho tam čaká zápas s drakom alebo nepriateľom ako takým.³⁰ Les je prahom oddeľujúcim dva priestory a zároveň dva spôsoby bytia.³¹ Zlučuje dve bazálne odlišné, sémanticky opozitné pásma – ľudský svet a podsvetie. Zmyslom hrdinského dobrodružstva je zostúpiť k neľudskému, infrahumánnemu princípu. Iba tak sa spojí so škodcom a porazí ho.³² Pred vstupom do podsvetia rozprávač predstavuje hraničný priestor: „Tu našli už napohotove, akoby pre nich, jeden domček a hneď sa v ňom usalašili.“³³ Z morfológického hľadiska rozprávková

25 HODROVÁ, Daniela: ... na okrají chaosu...: Poetika literárního díla 20. století. Praha: Torst, 2001, s. 558.

26 DOBŠINSKÝ, Pavol: *Zakliata hora*. Bratislava: Tatran, 1990, s. 56–57.

27 Tamtiež, s. 66.

28 Tamtiež, s. 61.

29 POLÍVKA, Jiří: *Súpis slovenských rozprávok: Sväzok I*. Turčiansky Sv. Martin: Matica slovenská s podporou Českej akadémie vied a umění, 1923, s. 305–313.

30 HODROVÁ, Daniela: *Poetika miest: kapitoly z literární tematologie*. Jinočany: H&H, 1997, s. 15–24.

31 ELIADE, Mircea: *Posvátné a profánné*. Praha: Oikoymenth, 2006, s. 20.

32 LOTMAN, J. M.: *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*. Indiana: Indiana University Press, 1990, s. 283.

33 DOBŠINSKÝ, Pavol: *Zakliata hora*. Bratislava: Tatran, 1990, s. 61.

chalúpka slúži ako obydlie darcu – osoby, ktorá obdarúva hrdinu čarovným predmetom alebo vzácnou radou. Reprezentuje miesto hrdinovej skúšky, ktorá má potvrdiť, že je hodný takejto pomoci.³⁴ Vo verzii zapísanej v *Prostonárodnom Zábavníku IV.* si hrdina so spoločníkmi postaví domček sám a v rozprávke *Povjedka o troch podzemských zámkoch* neprichádza k domčeku, ale do hostinca. V inej Dobšinského verzii zapísanej slovenským básnikom A. H. Krčmárom hrdina objaví vežičku so zvončekom.³⁵ Variáciou chalúpy v slovenskej rozprávke je jaskyňa v Němcovej rozprávke *Neohrožený Mikeš*. Jaskyňa môže symbolizovať hrob, obzvlášť vo vybranom texte, pretože jaskynný otvor tu vedie priamo do podsvetia. „*Slovanské mytologické predstavy prirovnávajú zlých ľudí a ich 'duté útroby' jaskyniam, v ktorých sa usadilo zlo,*“³⁶ čo sémanticky korešponduje s funkciou tohto temného priestoru v rozprávke. Napriek podstatne odlišnej podobe plnia jaskyňa a chalúpka totožnú úlohu a považujeme ich za tzv. homeomorfizmi (topologické ekvivalenty).

Na lúke, v malom domčeku žije piadimužík Laktibrada, strážca prahu (Campbell). Je to drobný človečik vo veľkosti asi trojročného dieťaťa s tvárou starca a s dlhou bielou bradou („*na piad' muž, na lakeť brada*“³⁷). Zaraďujeme ho do variety príbuzných mytologicko-folklórnych postáv, ako sú škriatok, piadimužík, permoník či Martinko Klingáč zo slovenskej rozprávky *Zlatá priadka*. Somatická asymetria piadimužíka (príliš malé telo, príliš dlhá brada) je „*antropologickou bázou semiotizácie postavy*“.³⁸ Reprezentuje zjavnú deformáciu, podľa ktorej ho Peter Milčák zaraďuje do jednej skupiny zászvetných postáv. K tejto skupine radí napríklad aj postavy čertov a ježibáb.³⁹ Laktibrada je akousi kontamináciou ľudského a animálneho. Svojou animálnosťou sa podobá na mytologických strážcov, gréckeho psa Kerbera či germánskeho Garmra. Súvisí s predstavami o dvoch elementoch zeme (skalní a horskí duchovia) a v ľudových obrazoch vykazuje takmer konštantné črty s funkciou strážcu a ochrancu prostredia svojho výskytu.⁴⁰ Piadimužík sa v slovenskom folklóre považuje za démonickú bytosť.⁴¹ V slovanskej mytológii je takisto známy „*drobček*“ či „*hrbatý škriatok*“, ktorý spôsobuje ľuďom zlo len preto, že mu to robí radosť.⁴² V českej rozprávke *Neohrožený Mikeš* je postava piadimužíka opísaná podobne ako v slovenskej verzii: „*[...] spatřil před sebou mužíka, který mu ledva po kolena dosahoval. Černé vousy mu visely až na prsa [...]*“.⁴³ Vo vzťahu k človeku je Laktibrada krutý a zlý, pokým človek neobjaví jeho slabé miesto – dlhú bradu. Brada vo všeobecnosti reprezentuje

34 PROPP, V. J.: *Morfologie pohádky a jiné studie*. Jinočany: H&H, 2008, s. 133–134.

35 POLÍVKA, Jiří: *Súpis slovenských rozprávok: Svázok I*. Turčiansky Sv. Martin: Matica slovenská s podporou Českej akademie věd a umění, 1923, s. 279–281.

36 HUDEC, Ivan: *Báje a mýty starých Slovanov*. Bratislava: Veda, 2019, s. 27.

37 DOBŠINSKÝ, Pavol: *Zakliata hora*. Bratislava: Tatran, 1990, s. 62.

38 LOTMAN, J. M.: *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*. Indiana: Indiana University Press, 1990, s. 133.

39 MILČÁK, Peter: *Postava a jej kompetencie v rozprávkovom texte*. Levoča: Modrý Peter, 2006, s. 63.

40 BOTÍK, Ján – SLAVKOVSKÝ, Peter a kol.: *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 2*. Bratislava: Veda, 1995, s. 267–268.

41 Tamtiež, s. 267.

42 HUDEC, Ivan: *Báje a mýty starých Slovanov*. Bratislava: Veda, 2019, s. 119.

43 NĚMCOVÁ, Božena: *Národní báchorky*. Praha: Nakladatel Karel Červenka, 1942, s. 246.

akúsi divokosť a animálnosť, pretože pripomína zvieraciu sršť. V prípade vybranej rozprávky jasne odkazuje k identite svojho nositeľa, odráža jeho neľudský, živočíšny a neskrotný charakter. Laktibradova brada je zároveň dôležitým symbolom. Explicitne vysvetľuje jeho meno a zároveň je jediným zdrojom jeho sily: „*Ale Lomidrevo len ho lomil a volal naňho, aby mu vypustil bradu, že ho potom i on pustí: lebo dobre vedel, že v tej brade všetku jeho silu má.*“⁴⁴ Predstavu o fyzickej či duchovnej sile ukrytej v ochlpení alebo vo vlasoch a jej odňatie strihaním nachádzame aj v mnohých iných arcinaratívoch. Známý biblický príbeh o Samsonovi a jeho sile ukrytej vo vlasoch príkladne tematizuje odstrihnutie vlasov ako akt pozbavenia fyzickej sily a mužnosti. V šintoistickej kronike *Kodžiki* zase bohovi Susanoovi pred vyhnanstvom ostrihajú nechty a fúzy. V germánskej mytológii je pre ženu strihanie vlasov potupa, napr. bohyni plodnosti Sif, manželke boha hromu Thora, ostrihal vlasy žiarlivý boh Loki. Brada, vlasy, či iné ochlpenie a motív sily v nich ukrytej má v arcinaratívnom svete hojné zastúpenie, čo potvrdzuje neobvyčajnú dôležitosť tohto symbolu. V českej rozprávke *Zlatý prsten* je postava Laktibradu inverzne zastúpená obrom so silou ukrytou v zlatom vlase.⁴⁵

Stratou brady Laktibrada prichádza o všetku svoju silu a identitu, čo mu znemožňuje ďalšiu plnofunkčnú existenciu: „*Ale Lomidrevo chytil milého Laktibradu mocne za tú bradu... Prišikoval Laktibradu ku tej klade a ta dnu mu bradu aj prsty zasekol, a potom ho kyjom mastiľ počal.*“⁴⁶ Víťazstvom v tejto skúške Lomidrevo prinúti Laktibradu, aby mu ukázal miesto, kde sa nachádzajú unesené princezné – vchod do podzemia. Laktibrada sa sprvu správa k hrdinovi nepriateľsky a ľstivo, ale napokon sa mu podvolí a pomôže mu. Je zároveň darcom a pomocníkom, pretože hrdinovi ukáže cestu do podsvetia. Postava darcu v sebe kumuluje nepriateľské i pohostinné vlastnosti, pričom formy pohostenia môžu byť rôznorodé.⁴⁷ Laktibradovu pohostinnosť rozprávač vykresľuje jeho vôľou nechať troch priateľov vstúpiť do svojho domu a usadiť sa v ňom. Jeho nepriateľské vlastnosti však prevážia, a to, čo sa sprvu vyníma ako pohostinnosť, sa neskôr demaskuje ako prešibanosť. Výsledkom je Laktibradova ľstivosť, pažravosť, zlomyseľnosť a útočnosť: „*A varíš tu kašu, varíš; ale ju jest nebudeš. [...] Takú ti ju horúcu na holom pupku zjem.*“⁴⁸ Laktibrada sa Miesiželevovi vyhráza a samoľúbo vystatuje, správa sa bezočivo. Svoje vyhrážky napokon zrealizuje: „*A tu sa spustil Laktibrada dnu komínom, milého Valivřcha o zem pritisol, kašu mu takú vriacu na pupok vykadal a všetko požral. Potom hybaj, zase hore komínom zmizol.*“⁴⁹ Ruským ekvivalentom piadimužka je antropofágna čarodejnica baba Jaga. Napríklad v rozprávke *Bohatieri Medvedovič, Fúzač, Horniak a Dubrovník* (ATU 301) z Afanasjevovej zbierky sa štyria spoločníci bez pozvania usadia v Jaginej chalúpku a hostia sa tam. Čarodejnica im za trest vyreže z chrbta kožu. Ďalším variantom je čarodejnica z českej ľudovej rozprávky *Vo třech princeznách*.⁵⁰ Postava

44 DOBŠINSKÝ, Pavol: *Zakliata hora*. Bratislava: Tatran, 1990, s. 64.

45 TILLE, Václav: *Soupis českých pohádek*. Praha: Česká akademie věd a umění, 1934, s. 396–397.

46 Tamtiež, s. 63–64.

47 PROPP, V. J.: *Morfologie pohádky a jiné studie*. Jinočany: H&H, 2008, s. 134.

48 DOBŠINSKÝ, Pavol: *Zakliata hora*. Bratislava: Tatran, 1990, s. 62.

49 Tamtiež, s. 62.

50 TILLE, Václav: *Soupis českých pohádek: Svazek I*. Praha: Česká akademie věd a umění, 1934, s. 396–397. Tamtiež, s. 394–395.

Laktibradu má svoj variant aj v rozprávke bratov Grimmovcov *Zememužik*, ktorá má totožnú sujetovú štruktúru, ako slovenská rozprávka o Lomidrevovi.

Pomocou získania Laktibradovej brady sa hrdinovi podarí preniknúť ku vchodu do podsvetia, kde sa ukrývajú princezné. Rozprávač opisuje, ako hrdina vstupuje do tejto bezodnej hĺbky: „*Uviazal sa na ten povraz a spúšťali ho do hĺbočiny.*“⁵¹ Katabáza a anabáza hrdinu je základným mytologicko-rozprávkovým motívom, ktorý môže byť multiplikovaný rôznymi spôsobmi vstupu do uzavretého sveta a výstupu do otvoreného prostredia.⁵²

Podľa Lotmana po presune z hranice do topografického centra naratívu dochádza k výrazným zmenám správania postáv.⁵³ V dôsledku tejto premeny sa mení Laktibradova pozícia. Stáva sa hrdinovým pomocníkom: „*No choď [...] proti tomu svetlu, tam nájdeš tú najstaršiu, a bradu mi daj!*“⁵⁴ Niektoré zászvetné postavy čarovných naratívov môžu sporadicky slúžiť aj ako pomocníci hrdinu, tak ako je to aj v prípade postavy piadimužika.⁵⁵ Laktibrada pomáha hrdinovi nájsť princezné a jeho zászodná povaha sa tak vytráca, avšak iba do istého momentu – kým nezíska späť svoju bradu. Motivácia jeho pomoci je determinovaná vypočítavosťou. V prípade škodcu motivácia jeho činov často nie je priamo vysvetlená, napriek tomu sú pohnútky škodcovstva vo všetkých prípadoch výsledkom sledovania vlastného prospechu.

S cestou do podsvetia vstupuje do deja najstarší typ rozprávkového škodcu – drak. „*Drak je paradigmatickou postavou morskej obludy, prvotného hada, symbol kozmických vôd, temnoty, noci a smrti, beztvorosti a virtuality, všetkého, čo nemá tvár.*“⁵⁶ V rozprávke je personifikovaným zlom. Studenokrvný živočích (plaz) ako opak teplokrvného človeka, ktorý najčastejšie žije pod zemou. Draka je možné bližšie charakterizovať na základe jeho správania, prejavov alebo aj tohto umiestnenia. Lotman rozdeľuje postavy na báze ich pohyblivosti a mobility, pričom pohyblivými nazýva tie postavy, ktoré sa voľne pohybujú v rámci celého geografického priestoru naratívu a menia svoju pozíciu (napr. hrdina a jeho spoločníci), zatiaľ čo výskyt imobilných postáv je obmedzený a zväčša viazaný na jeden konštantný priestor.⁵⁷ Drak sa pohybuje vo vymedzenom priestore, fundamentálne je však viazaný na podzemný svet, preto ho vnímame ako statickú postavu, rovnako ako piadimužika Laktibradu. Obaja zosobňujú akýsi referenčný bod jedného sveta, preto sa z neho nevymaňujú (alebo vymaňujú iba minimálne v rámci škodcovského pôsobenia).

Postava draka nie je neznáma, a ani ojedinelá. Jej ustálené vonkajšie atribúty sú všeobecne známe, avšak každá kultúra si túto postavu modifikuje tak, aby korešpondovala s jej tradíciami a hodnotami, ktoré drak reprezentuje. S postavou draka sa často stretávame nielen v čarovných rozprávkach, ale aj v mýtoch. V sumerskej mytológii vystupuje

51 DOBŠINSKÝ, Pavol: *Zakliata hora*. Bratislava: Tatran, 1990, s. 64.

52 LOTMAN, J. M.: *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*. Indiana: Indiana University Press, 1990, s. 158.

53 Tamtiež, s. 140.

54 DOBŠINSKÝ, Pavol: *Zakliata hora*. Bratislava: Tatran, 1990, s. 65.

55 MILČÁK, Peter: *Postava a jej kompetencie v rozprávkovom texte*. Levoča: Modrý Peter, 2006, s. 62.

56 Tamtiež, s. 36.

57 LOTMAN, J. M.: *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*. Indiana: Indiana University Press, 1990, s. 157.

drak Kur (Asag), s ktorým zápasí boh Enki (Enlil) alebo jeho syn Nintura, v gréckej mytológii zase Pythón, had či drak, s ktorým súperí boh Apolón alebo sedemhlavá Hydra. Boj hrdinu s drakom je rozsiahlym mytologicko-rozprávkovým motívom. Pomocou atribútov draka rozprávač dotvára obraz o zložitosti hrdinových zápasov. Slovenská rozprávka draka prezentuje takto: „[...] *veď ja mám muža šarkana so šesť hlavami, ako ľa ten tu zastihne, priam plameňom na teba zadúchne, upečie ľa a zje.*“⁵⁸ Ostatní dvaja draci majú deväť a dvanaásť hláv. Vo všeobecnosti radíme draka na základe jeho fyziognómie k postavám „s nepersonálnym výzorom“. Jeho vzhľad vzniká krížením animálnych tvorov,⁵⁹ napr. dvoch rozličných zvieracích bytostí – hada a vtáka. Túto ornitomorfnú podobu má aj slovanský mytologický drak, bes Chmárnik, obrovský trojhlavý dračí vták s telom supa a s hrudou zo železa. Prináša zlo a nastoľuje večnú tmu, zimu a chaos – neporiadok a hrôzu, aké nastávajú na konci sveta. Draka porazí jedine Svarožic, syn boha slnka, odseknutím jeho hláv.⁶⁰ Postava draka, ale aj niektoré ďalšie prvky slovanského mýtu *O Svarožicových bojoch* sa prekrývajú s rozprávkou *Lomidrevo alebo Valibuk*. Ich spoločným rysom je najmä likvidácia nepremožiteľných záporných síl.

Drak s hrdinom vytvárajú najvýraznejší protiklad, pretože ich vzťah sa prednostne modeluje na základe opozícií ľudské – zvieracie, malé – veľké, prirodzené – nadprirodzené. Naratív je vždy vybudovaný na najrozmanitejších charakteroch a tu, v rozprávkovom svete, sa ich kontrast len znásobuje. „*Zásvetné postavy, ktoré zastupujú sily zla, musia byť modelované takým spôsobom, aby boli percepčne pôsobivé a vo svojej substitučnej funkcii jednoznačne stotožniteľné, ľahko zaraditeľné, nespochybniteľné či nezameniteľné. Jednoznačná identifikovateľnosť sa v tomto zmysle spája v prvej línii spravidla s výzorom, s podobou týchto postáv.*“⁶¹ Drakova sila spočíva v jeho mohutnosti a schopnosti chrliť oheň. Tieto dve vlastnosti ho privilegujú a uschopňujú spôsobiť fatálnu škodu. Ide o veľmi ťažko poraziteľného nepriateľa. Hrdinovo víťazstvo nad zlom sa potom najväčšmi cení preto, že sa dosiahlo za ťažkých okolností. Hrdina Lomidrevo v podsvetí porazí troch drakov a vyslobodí tri princezné. „*Zlo nemôže byť vo svojich prejavoch kontinuálne, nemôže trvať večne, lebo by popri ňom nemohla paralelne existovať a potvrdzovať sa vysoká hodnota dobra. Naopak, práve to v sebe musí niesť pečať nekonečnosti, čohosi, čo je akoby navždy dané a čo síce možno narušiť, ale nikdy nie natrvalo odstrániť.*“⁶² Preto je postava draka poraziteľná a zaniká.

Po hrdinovej záchrane princezien sa rozprávač opäť vracia k postavám Valivrchu a Miesiželeza a predstavuje ich vo funkcii škodcu: „*Keď povraz dolu príletel, nepriviazal naň [Lomidrevo] seba, ale jednu veličiznú skalu [...] Tí dvaja tú skalu dobre vyše polovice vytiahli a potom povraz odrezali. Skala zletela dolu do pekla a taký hrmot narobila, že všetko čo len nohy malo, na druhú stranu pekla poutekalo.*“⁶³ Lomidrevovi sa však nakoniec podarí vyslobodiť a vrátiť sa do kráľovstva. Hoci sa k nemu spoločníci zachovali podlo, Lomidrevo im

58 DOBŠINSKÝ, Pavol: *Zakliata hora*. Bratislava: Tatran, 1990, s. 65.

59 MILČÁK, Peter: *Postava a jej kompetencie v rozprávkovom texte*. Levoča: Modrý Peter, 2006, s. 63.

60 HUDEC, Ivan: *Báje a mýty starých Slovanov*. Bratislava: Veda, 2019, s. 44–47.

61 Tamtiež, s. 63.

62 Tamtiež, s. 66.

63 DOBŠINSKÝ, Pavol: *Zakliata hora*. Bratislava: Tatran, 1990, s. 71.

odpúšťa a rozprávka sa končí ich udobrením a kráľovskými svadbami. Moc škodcu v rozprávke teda nie je trvalá. Hrdina mu ju môže odňať alebo získať vďaka svojej šikovnosti.⁶⁴ Lomidrevo najprv svojou bystrosťou získa Laktibradovu bradu, potom v boji odníma drakovi jeho zvrchovanú moc a na konci sa opäť vďaka svojej odvahe vráti do pozemského sveta, kde odkryje povahu falošných hrdinov.

Postava škodcu sa ako významný figurálny archetyp východiskovo viaže na Jungov psychologický archetyp tieňa, ktorý zastupuje všetky temné a negatívne stránky bytosti. „*Archetypálny tieň je zlo per se.*“⁶⁵ Nositeľmi kolektívnych projekcií zla sú v ľudských predstavách odnepamäti nebezpečné numinózne bytosti, ako čarodejnice, diabli, čerti, draci atď. Zlé sily sú pravidelne personifikované do rôznych abnormálnych, odpudivých, ohyzdných, či priam strašidelných podôb. Do zjavu postáv sa projektuje archetypálna skúsenosť so zlom práve prostredníctvom ich neľudského, oku nelahodiaceho výzoru, alebo inej somatickej deformácie. Súčasne sa pretavuje do ich vnútra. Vyznačujú sa prítomnosťou a zapríčňovaním zla v rôznych podobách práve tak, ako ho zastupuje postava škodcu a jej reprezentanti z vybranej rozprávky *Lomidrevo alebo Valibuk*.

Drak ako príčina prvotného zla je najmarkantnejším a dá sa povedať, že ustáleným imagenom archetypu tieňa. „*V našej západnej kultúre je synonymom diabla.*“⁶⁶ Jeho správanie a konanie v rozprávke je jednoznačne temné a má výrazne negatívny vplyv na celý, v príbehu znázornený svet a jeho poriadok. Nebezpečný a hrôzostrašný drak reprezentuje smrť a súčasne, ako hadovi podobný tvor pravidelne obnovujúci svoju kožu, reprezentuje znovuzrodenie. Práve postava draka, tvora stotožniteľného s hadom, má symbolickú spojitosť s hrdinovou iniciáciou. Iniciácia alebo prechod a symbolické znovuzrodenie je pravým dôvodom hrdinového odchodu z domova. Hrdina s drakom zakúša symbolickú smrť, keď zostupuje do jeho sveta (podzemia – ríše mŕtvych), tvárou v tvár čelí nebezpečeniu, víťazným bojom s drakom sa znovuzrodí, čím završí svoj *rite de passage*.

Každý ďalší archetyp má okrem svojej osobitej charakteristiky a podoby aj druhú, t. j. tieňovú stránku.⁶⁷ Dôkazom toho je nielen postava draka, ale aj Laktibradu. Píadimuzík primárne zapríčiňuje zlo, preto ho považujeme za personalizáciu archetypu tieňa. Postava Laktibradu nie je výlučne krutá a ominózna, ako je to v prípade draka, ale je aj prefikaná a šibalská. Svojím správaním zodpovedá Jungovmu archetypu šibala, resp. trickster. Šibalská povaha trickster sa vyznačuje infantilnosťou a detinskosťou. Príznačné sú pre neho typicky detské vlastnosti, ako hravosť, bezprostrednosť, vymýšľanie, sebecké pohnútky a vyčíňanie či neschopnosť rozlišovať medzi dobrom a zlom. V postave Laktibradu sa tento archetyp prejavuje v komplexnosti, zjavom i charakterom. Malý vzrast, subtílna fyziognómia a neškodne pôsobiaci výzor predurčujú Laktibradu k oklamaniu svojej obete. Postava Laktibradu je preto do veľkej miery ambivalentná, ako aj jej hyperbolizovaný ľudsko-zvierací výzor. Vyvoláva úľak, a zároveň pôsobí smiešne. Laktibrada sa vyznačuje vysokou mierou živočíšnosti: je divoký, pažravý, inštinktívny a jeho pridlhá

64 MILČÁK, Peter: *Postava a jej kompetencie v rozprávkovom texte*. Levoča: Modrý Peter, 2006, s. 66–69.

65 MATTOON, Mary Ann (ed.): *The Archetype of Shadow in a Split World*. Einsiedeln: Daimon Verlag, 1986, s. 19.

66 BETTELHEIM, Bruno: *Za tajemstvom pohádek*. Praha: Portál, 2017, s. 166.

67 FRANZ, Marie-Louise von: *Psychologický výklad pohádek*. Praha: Portál, 1998, s. 32.

brada s fúzami pripomínajú ochlpenie zvieratá. Kvôli jeho výzoru i charakteru ho považujeme za „medzníkovú“ postavu. Zároveň v symbolickej rovine predstavuje liminálnu fázu hrdinovej iniciácie. Pohybuje sa na geografickej hranici naratívneho priestoru, čo odkazuje k jeho hraničnej povahe prepájajúcej dobro a zlo. Miesiželezo a Valivrch sú primárne ľudské bytosti (na rozdiel od draka a piadimužika) a prelínajú v sebe atribúty dobra i zla, priateľstva i nenávisť, pomoci i záškodníctva, a práve balans medzi týmito aspektmi, kolísavosť medzi protikladnými hodnotami utvára ich špecifický charakter.

Medzi postavami draka, piadimužika a falošnými hrdinami existuje nielen výrazná homológia, ale rovnako tak aj diskrepancia. Najvýraznejším arbitrom ich diferenciacie je ich somaticko-substanciálna podoba. Z tohto hľadiska sú postavy škodcov úplne odlišné. Drak je výrazne veľký a Laktibrada, naopak, príliš malý. Táto opozícia formuje mieru ich hrozivosti a podieľa sa aj na odlišnom spôsobe škodenia hrdinovi. Veľký drak využíva výhody svojho ozrutného tela a s tým spojenú gigantickú silu. Malý Laktibrada rovnako efektívne zneužíva svoj vzrast, aby oklamal ostatné postavy. Postava draka je animálna a postava piadimužika viacmenej antropomorfná. Na rozdiel od nich, sú postavy falošných hrdinov ľudské. Nevyužívajú magickú silu ani intelekt, ale správajú sa v rozmedzí svojich ľudských daností – zlých povahových vlastností. Táto odlišnosť potvrdzuje, že zlo má v rozprávkach nespočetné množstvo podôb, od ľudských a maskovaných, cez animálne až k priam démonickým. Škodca, ako reprezentant zla, má v príbehu vyhradený časopriestor a vyznačuje sa typickými deformáciami, hypertrofizmom, teriomorfizmom atď. Ide o figurálnu konštantu, ktorá, hoci vstupuje do deja v rozmanitých podobách, podlieha istým ustáleným a nemenným sujetotvorným zákonitostiam: predovšetkým plní funkciu hrdinovoho protivníka, resp. prekážky, ktorú musí protagonista odstrániť z cesty, alebo využiť jej silu a schopnosti na dosiahnutie vytýčeného cieľa.

Vo vzťahu k doterajším literárnovedným výskumom rozprávkového typu ATU 301, so zameraním na postavu škodcu, sme dourčili tieto aspekty o nové súvislosti. V našom bádání sme dospeli k zisteniu, že tento typ postavy v jednotlivých slovenských a českých variantoch príbehu vystupuje na báze vonkajšej heterogénnosti. Analýza troch špecifických stvárnení vo vymedzenom príbehu *Lomidrevo alebo Valibuk* však zároveň potvrdila, že všetky modifikácie tejto figúry sú z funkčného hľadiska jednotné a zodpovedajú invariantným komponentom rozprávky. Naším výskumom sme sa tak dopracovali k vytýčenému cieľu, a to hodnoverne preukázať, že postava škodcu, čo do funkcie a spôsobov stvárnenia, sa javí ako významný archetypálny fenomén.

Pramene

AFANASJEV, A. N.: *Ruské ľudové pohádky*. Praha: Odeon, 1984, s. 153–159.

Biblia. Trnava: Spolok svätého Vojtecha, 2012, s. 1–317.

DOBŠINSKÝ, Pavol: *Zakliata hora*. Bratislava: Tatran, 1990, s. 56–73.

DOBŠINSKÝ, Pavol: *Najkrajšie slovenské rozprávky*. Praha: Ottovo nakladatelství, 2015, s. 240–248.

GRAVES, Robert: *Řecké mýty*. Praha: Levné knihy, 2004, s. 1–744.

GRIMM, Jacob – GRIMM, Wilhelm: *Pohádky*. Praha: Odeon, 1988, s. 147–150.

- HUDEC, Ivan: *Báje a mýty starých Slovanov*. Bratislava: Veda, 2019, s. 27–119.
- KRUPA, Viktor: *Japonské mýty: Kodžiky*. Bratislava: Tatran, 1979, s. 1–228.
- NĚMCOVÁ, Božena: *Národní báchorky*. Praha: Nakladatel Karel Červenka, 1942, s. 1–312.
- POLÍVKA, Jiří: *Súpis slovenských rozprávok: Sväzok I*. Turčiansky Sv. Martin: Matica slovenská s podporou Českej akadémie vied a umění, 1923, s. 263–335.
- REUSS, Samuel: *Rozprávky starých Slovákov*. Bratislava: Tatran, 2018, s. 1–215.
- Slovenské ľudové rozprávky 3*. Ed. Viera Gašparíková. Bratislava: Veda, 2004, 872 s.
- TILLE, Václav: *Soupis českých pohádek. Svazek I*. Praha: Česká akadémie vied a umění, 1934, s. 387–405.

Literatúra

- BETTELHEIM, Bruno: *Za tajemstvím pohádek*. Praha: Portál, 2017.
- BOLTE, Johannes – POLÍVKA, Jiří: *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen*. Leipzig: Dietrich Verlag, 1915.
- BOTÍK, Ján – SLAVKOVSKÝ, Peter a kol.: *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 2*. Heslo: Trpaslík. Bratislava: Veda, 1995, s. 267–268.
- CAMPBELL, Joseph: *Tisíc tváří hrdiny*. Praha: Portál, 2000.
- ČAPEK, Karel: *Marsyas čili na okraji literatury*. Praha: Československý spisovatel, 1971.
- ČECHOVÁ, Mariana: *Arcinaratív/arcitext*. Litikon 2, 2017, č. 1, s. 278–281.
- ELIADE, Mircea: *Posvátné a profánní*. Praha: Oikoyomenh, 2006.
- FRANZ, Marie-Louise von: *Psychologický výklad pohádek*. Praha: Portál, 1998.
- GENNEP, Arnold van: *Přechodové rituály – systematické studium rituálů*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1996.
- HODROVÁ, Daniela a kol.: *Poetika míst: kapitoly z literární tematologie*. Jinočany: H&H, 1997.
- HODROVÁ, Daniela a kol.: *... na okraji chaosu... Poetika literárního díla 20. století*. Praha: Torst, 2001.
- JUNG, Carl Gustav: *Výbor z díla II.: Archetypy a nevědomí*. Brno: Nakladatelství Tomáše Janečka, 1997.
- LEŠČÁK, Milan: *O asimilácii folklórnej a literárnej komunikácie*. Bratislava: Prebudená pieseň, 2001.
- LINDOW, John: *Norse Mythology: A Guide to Gods, Heroes, Rituals, and Beliefs*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- LOTMAN, J. M.: *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*. Indiana: Indiana University Press, 1990.
- MARČOK, Viliam: *O ľudovej próze*. Bratislava: Mladé letá, 1978.
- MATTOON, Mary Ann (ed.): *The Archetype of Shadow in a Split World*. Einsiedeln: Daimon Verlag, 1986, s. 1–19.
- MILČÁK, Peter: *Postava a jej kompetencie v rozprávkovom texte*. Levoča: Modrý Peter, 2006.
- PÁCALOVÁ, Jana: *Codexy tisovske: K prameňom slovenských rozprávok*. Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava Slovenskej akadémie vied, 2015.
- PÁCALOVÁ, Jana: *Metamorfózy rozprávky*. Bratislava: Ústav slovenskej literatúry Slovenskej akadémie vied, 2010.
- PROFANTOVÁ, Naďa – PROFANT, Martin: *Encyklopedie slovanských bohů a mýtů*. Praha: Libri, 2004.
- PROPP, V. J.: *Morfologie pohádky a jiné studie*. Jinočany: H&H, 2008.

PROPP, V. J.: *Morfológia rozprávky*. Bratislava: Tatran, 1971, s. 1–160.

SIROVÁTKA, Oldřich: *K poměru slovenské a české pohádkové tradice (Nad variantmi pohádky Princezny v podzemí – AT 301)*. Slovenský národopis 14, č. 3, 1966, s. 361–377.

UTHER, Hans-Jörg: *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 2004.

Mgr. Bernadette Pažitná

Ústav literárnej a umeleckej komunikácie pri Katedre etiky a estetiky

Filozofická fakulta, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre

Štefánikova 67, 949 74 Nitra, Slovensko

bernadettepazitna@gmail.com

This work can be used in accordance with the Creative Commons BY-SA 4.0 International license terms and conditions (<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/legalcode>). This does not apply to works or elements (such as image or photographs) that are used in the work under a contractual license or exception or limitation to relevant rights.
